

ساختار و الگوی کیفیت زندگی اسلامی مبتنی بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی

عاطفه نژادمحمد نامقی *

معصومه اسمعیلی **

فریبرز باقری ***

احمد برجعلی ****

عبدالله شفیع آبادی *****

دریافت مقاله: ۹۳/۴/۲۵

پذیرش نهایی: ۹۳/۱۰/۸

چکیده

هدف این پژوهش بررسی و تبیین مفهوم کیفیت زندگی از دیدگاه اسلامی است. در این راستا با روش تحلیل اسنادی به بررسی کتابهای آیت الله جوادی آملی پرداخته شده است. ابزار پژوهش سامانه مقوله‌بندی و رمزگذاری متغیرهاست که به تأیید پنج نفر از صاحب‌نظران رسیده است. براساس تجزیه و تحلیل کیفی، چهار بعد اصلی کیفیت زندگی (خود، خدا، دیگران، طبیعت) شناسایی، و حوزه‌های مربوط به هر کدام از این ابعاد تعیین، و در نهایت برای هر یک از ابعاد و حوزه‌ها، شاخصهای ارزیابی آن استخراج گردید.

کلید واژه‌ها: کیفیت زندگی از دید جوادی آملی، ابعاد و حوزه‌های کیفیت زندگی، شاخصهای ارزیابی کیفیت زندگی در آموزه‌های اسلامی.

* دانشجوی مقطع دکتری رشته مشاوره دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران
nezhadmohamad@gmail.com

** دانشیار گروه مشاوره دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

*** استادیار گروه روانشناسی بالینی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

**** استاد گروه روانشناسی دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

***** استاد گروه مشاوره دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

مقدمه و بیان مسئله

کیفیت زندگی مطلوب، همواره آرزوی بشر بوده و هست. کیفیت زندگی از نظر لغوی به معنی چگونگی زندگی است. در مفاهیم اسلامی نیز به این موضوع در تعبیر "حیات طیبه" پرداخته شده است که زندگی در سایه ایمان به خدا و آخرت و پایبندی به ارزشهای الهی و رفتار صالح تأمین می‌شود. در گذشته، رفاه و طول عمر بیشتر به معنی کیفیت زندگی بهتر بود؛ اما امروزه کیفیت زندگی در نقطه مقابل کمیت، قرار گرفته است و با توجه به ابعاد گسترده سلامت، تعریف می‌شود و منظور از آن سالهایی از عمر است که همراه با رضایت، شادمانی و لذت بخشی باشد (سلیگمن^۱، ۲۰۰۰). کیفیت زندگی مفهومی پویا و وسیعتر از سلامت است (فیلیپس^۲، ۲۰۱۲). تحقیق در زمینه کیفیت زندگی رشد قابل توجهی داشته است و پژوهشگران به طور فزاینده‌ای درگیر مباحثی در خصوص شناسایی و سنجش شاخصهای کلیدی مربوط به کیفیت زندگی شده‌اند (لیو^۳، ۲۰۰۶). سنجش کیفیت زندگی بر رویکردها، روشها و عواملی متفاوت مبتنی است. مطالعات مختلف (کیامرثی، ۲۰۱۰ و کینگ^۴، ۲۰۰۹) عوامل گوناگونی از کیفیت زندگی را در نظر گرفته‌اند؛ هم چون سلامت، احساس خوشبختی، میزان شادکامی، موقعیت و میزان فعالیتهای اجتماعی (پاور^۵، ۲۰۰۳). اما از آنجا که مبانی فلسفی در تبیین هر موضوع علمی نقش مهمی دارد، این پژوهشها بدون توجه به زیربنای فلسفی نظریات در زمینه کیفیت زندگی و مسائل فرهنگی و دینی هر کشور به ارائه الگو در زمینه کیفیت زندگی و ارزیابی آن پرداخته‌اند.

کیفیت زندگی از دیدگاه علامه جوادی آملی

دین و مذهب برای رشد و بهبود کیفیت زندگی انسانها اهمیت زیادی قائل است به طوری که جوادی آملی می‌گوید: دین، اطلاعاتی را در اختیار انسان می‌نهد تا زندگی برای او در مجموعه هستی، میسر و مطبوع شود و به تعبیری، بین آدمی و جهان و زندگی و خویشتن او آشتی برقرار گردد و همه چیز را به دید مثبت بنگرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۴۶)؛ هم‌چنین همواره به ابعاد

1 - Seligman
2 - Philips
3 - liu
4 - Ke-ping
5 - Power

مختلف وجودی انسان پرداخته و از هیچ جنبه‌ای غافل نمانده است؛ از ارتباط انسان با خود گرفته تا مناسبات انسان با موجودات هستی که از جمله آنان انسانها و چه نسبت او با خالق و پروردگارش و برای هر یک از این جهات سه‌گانه نیز آموزه‌ها و توصیه‌های حکیمانه‌ای بیان کرده است؛ به سخن برتر، خداوند متعال رشد و سعادت بشر را در پرتو اصلاح روابط سه‌گانه یاد می‌کند و رستگاری، فوز و فلاح وی را رهین آن می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۹).

جوادی آملی سلامت و کیفیت محیط پرورش آدمی را در صلح و سلامت بودن بشر با خدای خود، با درون خود، با هم‌نوعان خود و با طبیعت پیرامون خود می‌داند و می‌گوید مراد از حیات طیب زندگی پاکیزه در جهان آخرت نیست؛ بلکه در همین دنیای طبیعی است که افراد با یکدیگر حشر و نشر دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۱).

در رسیدن به حیات طیب فقط دو چیز نقش دارد: یکی حُسنِ فعلی به نام «عمل صالح» و دیگری حُسنِ فاعلی به نام «مؤمن بودن روح»؛ خواه بدن مؤنث باشد خواه مذکر. این «هو مؤمن» ناظر به حسن فاعلی است؛ یعنی جان باید مؤمن باشد و «عمل صالحاً» ناظر به حسن فعلی است؛ یعنی کار باید صحیح باشد. کار صحیح از کارگر صحیح؛ این دو حسن که کنار هم ضمیمه شدند حیات طیب را به بار می‌آورند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ج ۹۱). این در حالی است که در تبیین کیفیت زندگی و مسائل مربوط به آن، مبانی فلسفی و دینی اسلام بسیار مورد توجه قرار نگرفته و به الگوهای مدون غربی اکتفا شده است. لذا لازم است در تبیین هر موضوع و تدوین الگو به مبانی فلسفی توجه شود به طوری که جوادی آملی در این زمینه می‌گوید: تمام اندیشه‌های علمی و انگیزه‌های عملی در بستر جهان بینی قرار می‌گیرد (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۱۶۸). بیشتر فعالیت‌های علمی و پژوهشی کشور به بازآزمایی نظریه‌های موجود معطوف، و نتایج تقلیدی است و توجهی به مبنای نظری پژوهشها نمی‌شود. این وضعیت برخاسته از رویکردهای نامناسبی است که پژوهشگران از حیث هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی اتخاذ می‌کنند (پورعزت، رضایی و یزدانی، ۱۳۸۶).

از سوی دیگر با توجه به مطرح شدن مسائلی همچون بومی‌سازی علوم انسانی و اهمیت مسائل مذهبی، فرهنگی و بوم‌شناختی در ایران، لزوم پرداختن به مفاهیم و دیدگاه‌های دینی و اسلامی در ارائه‌گونه‌های جدیدی از مفاهیم و الگوها احساس می‌شود؛ لذا پژوهشگر در راستای دستیابی به چنین هدفی تصمیم به تعریف و مفهوم‌سازی کیفیت زندگی و ابعاد آن از دیدگاه آیت الله جوادی

آملی گرفته است. ارائه چنین مفاهیم و ساختارهایی، زمینه مناسبی را برای مطرح شدن الگوها فراهم می‌آورد. بدیهی است تعریف و تدوین مفاهیم برخاسته از اندیشه‌های دانشمندان اسلامی ضرورت دارد.

روش پژوهش

روش این پژوهش، کیفی از نوع توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای، و روش جمع‌آوری اطلاعات تحلیل اسنادی و فیش برداری، و روش تحلیل داده‌ها از نوع تحلیل محتوا، مقوله‌بندی و رمزگذاری متغیرها و خرده متغیرها است (براسون، ۱۹۵۲ به نقل از کوی، ۱۳۷۵). از پیچیده‌ترین مراحل تحقیق در زمینه‌های کیفی استخراج داده‌ها و تحلیل محتوایی آنهاست. در روش تحلیل محتوا پیامهای هر متن به صورت آشکار برداشت می‌شود و مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد و پس از تبیین کیفی آنها به صورت نظام وار و کمی ارائه می‌گردد (خدایاری فرد، ۱۳۸۹). به منظور تهیه الگو ابتدا متغیر اصلی پژوهش (کیفیت زندگی) به عنوان سازه مورد نظر تعریف، و در مرحله بعد با روش تحلیل اسنادی ابعاد کیفیت زندگی و حوزه‌ها استخراج، و در نهایت شاخصهای ارزیابی هر یک از ابعاد بررسی شد.

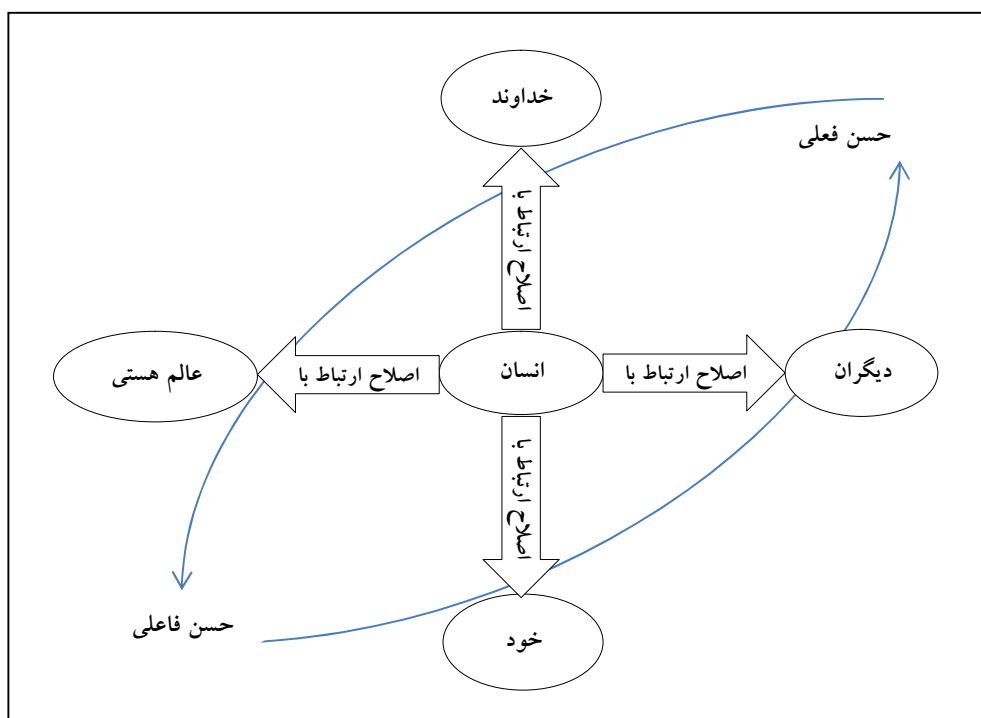
جامعه آماری پژوهش

جامعه آماری تمام کتابهای حضرت آیت الله جوادی آملی است. کتابهای موجود در نرم افزار اسرا و دیگر کتابهایی که در این نرم افزار موجود نبود، مورد مطالعه قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش (ابعاد، حوزه‌ها و شاخصهای ارزیابی)

بنا بر نتایج تحلیلها در زمینه مبانی کیفیت زندگی از دیدگاه آیت الله جوادی آملی و طبقه‌بندی آنها طی جدولهای شماره یک تا چهار پژوهش، چهار بعد اصلی کیفیت زندگی از دیدگاه ایشان شناسایی شد که شامل ابعادی چون خود، خدا، دیگران و طبیعت است. از مجموع سخنان آیت الله جوادی آملی چنین برداشت می‌شود که ایشان سعادت انسان و سلامت محیط پرورش آدمی را در پرتو صلح و آشتی و اصلاح روابط آدمی در ابعاد چهارگانه

(خدای خود، درون خود، هموعان خود و طبیعت) و حسن فعلی «عمل صالح» و حسن فاعلی «مؤمن بودن روح» می‌داند.

شکل ۱: الگوی ابعاد کیفیت زندگی از دیدگاه آیت الله جوادی آملی

با توجه به دیدگاه علامه جوادی آملی از حیات طیبه و سعادت، ویژگیهای کیفیت زندگی و جزئیات الگو در قالب ابعاد، حوزه‌ها، شاخصها به نحو ذیل قابل تعریف است:

۱ - بعد خود

انسان در ارتباط با خود، باید خود را بشناسد و نیز خود را بسازد؛ او باید بداند که خلیفه خدا در زمین و دارای ظرفیت علمی گسترده و امانتدار خدا و برخوردار از فطرت خدا آشنا است (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۴). وقتی انسان جایگاه خود را در نظام هستی بررسی کرد و فطرت و طبیعت خود را شناخت، می‌داند که بنده و امین خداست و اعضا و جوارح او سپاه الهی و در کمین او هستند (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۵).

خودشناسی، رهین دو معرفت تامّ است: یکی شناخت ماهیتِ خود (ما هو) که مرجع چنین معرفتی شناخت حقیقتِ انسان، مقومهای ذاتی، لوازم ذاتی و عوارض جانبی اوست و دیگری شناخت هویت (من هو) که مرجع چنین معرفتی شناخت ویژگی وجودی شخص و خصوصیت هویتی اوست (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب: ۱۱۹).

در بین این پیوندها، ارتباط با خود، گونه‌ای دیگر دارد. اگر انسان فرضاً بتواند از هر ارتباطی خود را دور کند، هرگز نمی‌تواند خود را از برقراری ارتباط با هویت خود معاف کند. او خواه نا خواه، ارتباط وسیعی در قلمرو هستی خویش دارد و با شئون علمی و عملی خود در ارتباط است (جوادی آملی، ۱۳۸۷ الف: ۱۴۱).

حوزه‌های مختلفی که بر اساس بیانات علامه جوادی آملی در بعد ارتباط با خود قابل شناسایی است به این قرار است:

۱ - ۱ - شناخت جایگاه واقعی خود و کرامت انسان (ما هُو)

ارتباط انسان با خود، باید براساس شناخت جایگاه واقعی خویش تنظیم شود. او باید بداند که خلیفه خدا در زمین و دارای ظرفیت علمی گسترده و امانتدار خدا و برخوردار از فطرت خدا آشنا است (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ر: ۶۴). حقیقت و هویت انسان چیست؟ جایگاه انسان در آفرینش کجاست؟ آیا در همین یعد جسمانی و ظاهری خلاصه می‌شود یا افزون بر آن دارای بعد دیگری است؟ (جوادی آملی، ۱۳۸۸ پ: ۳۸)

شاخصهای ارزیابی

- انسان وجود خود را الهی بداند و برای آن ارزش قائل باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب: ۱۶۶).
- فرد بداند چه هدفی از خلقت او وجود دارد، (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ب: ۱۰۴).
- فرد از جایگاه و موقعیت خود به عنوان انسان اطلاع داشته باشد، (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۶).

- فرد بداند که ماهیت او فقط حیات حیوانی و انسانی ندارد بلکه نیروی خداخواهی در او وجود دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ب: ۷۳).

۱ - ۲ - شناخت هویت و ویژگیهای خود (من هُو)

شاکیله انسان به خود انسان مربوط است. او گاهی شاکیله خویش را براساس سیئه شکل می‌دهد که بر آن اساس، اعمالی از او صادر می‌شود، هماهنگ با شاکیله اوست. پس هر انسانی دارای

طبیعت و فطرت واحد است؛ اما شاکله‌های گوناگون انسان امری عارضی است که به وسیله خود او تحصیل می‌شود؛ از این رو باید با شکوفایی فطرت، شاکله به گونه‌ای شکل گیرد که جز حسنات از او صادر نگردد (جوادی آملی، ۱۳۸۴ ب: ۱۹۱).

شاخصهای ارزیابی

- انسان در زندگی روزمره به مواظبت رفتار خود و تزکیه و تهذیب پردازد (جوادی آملی،

۱۳۸۹ ب: ۶۵).

- نقاط ضعف خود را بشناسد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۳۹۳).

- نسبت به اندیشه‌ها و انگیزه‌های خود آگاهی داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۶۹).

- فرد بر افکار و اعمال خوب مداومت داشته باشد. (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب: ۶۵).

- اندیشه و رفتار فرد با فطرتش هماهنگ باشد و مراقب فطرت خود باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹

ب: ۱۸۵).

- انسان همواره مراقب رفتار خودش با خود باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۶ پ: ۴۰۰).

۱-۳- حفظ حیات فردی و اهمیت قائل شدن برای آن

حق حیات و زندگی از حقوق طبیعی و اساسی انسان است. دین اسلام تنها مکتبی است که بیشترین اهمیت را برای حیات انسانی قائل است. اما اسلام علاوه بر احترام گذاشتن به حق حیات دیگران، انسانها را نسبت به حفظ حیات خویش مسئول دانسته است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ پ: ۲۶۵).

۱-۳-۱- حفظ و مراقبت از جسم و روح

خطوط اصیل هندسه دین الهی را عناصر حساس و مهمی چون «عدل و آزادی» و «پاکی و معطر بودن» تشکیل می‌دهد. برای تأمین سلامت جسم و جان باید تلاش کرد و از هوای سالم، تفریح سالم، غذای سالم و دیگر عوامل سلامتی بهره جست. برای حفظ سلامت روانی همانند سلامت جسمانی باید اهتمام ورزید و از تفریحات سالم در کنار آموزه‌های علمی و اخلاقی استفاده کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ پ: ۱۲۵).

شاخصهای ارزیابی

- انسان باید به بهداشت جسمانی خود توجه کند (جوادی آملی، ۱۳۸۷ ب: ۱۶۲).

- آنچه را باعث آسیب زدن به جسمش شود انجام ندهد (جوادی آملی، ۱۳۸۶ ت: ۱۵۶).

- نیازهای درونی خود را بشناسد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب: ۱۱۴).
- باید فرد در برآورده کردن خواسته های جسمانی، هماهنگی با روح را در نظر داشته باشد
(جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۷۲).

۱ - ۳ - ۲ - ظلم نکردن به خود

در آیات قرآن انسانها از ظلم کردن به خود نهی شده اند. مسلم است اگر هویت و نفس انسان از آن خودش بود، دیگر ظلم به خود معنایی نداشت؛ پس معلوم می شود هویتی که در اختیار بشر است، متعلق به خدا و امانتی الهی است و انسان امانتدار خداوند است؛ لذا تصرف ناروا در آنها ظلم است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۱۷۰).

شاخص ارزیابی

- فرد باید برای زندگی ارزش قائل باشد و امری همچون خودکشی را ناپسند و ظلم به خود بداند (جوادی آملی، ۱۳۸۷ ت: ۵۶۹).

۱ - ۴ - خویشتن داری و مبارزه با تمایلات نفس

در قرآن کریم مخالفت با هوای نفس، موجب سعادت و ورود به نور است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ پ: ۲۱۵). ایشان در ادامه می فرمایند: بندگان الهی از خواهشهای نفسانی رهایی یابند و هرگز تمایلات نفسانی را بر تعالیم الهی مقدم ندارند؛ چون تعیین صلاح و فساد، سعادت و شقاوت و ضلالت و هدایت به واسطه روایات نقلی معتبر و عقل و درایت برهانی است؛ نه با هوا و شهوت (جوادی آملی، ۱۳۸۸ پ: ۲۱۷).

شاخصهای ارزیابی

- فرد اگر از چیزی لذت ببرد اما برایش مضر باشد، باید بتواند از رفتن به سمت آن خودداری کند.

- باید بخوبی بتواند تمایلاتش را تا رسیدن زمان مناسب آن به تأخیر بیندازد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۲۵۸).

- انسان باید در عادات شخصی خود خویشتن دار باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب: ۳۲۴).

- از خویشتن داری و اراده خوبی برخوردار باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۶ ت: ۳۰۵).

بنابراین در اولین بعد از ابعاد کیفیت زندگی موارد ذیل به طور خلاصه شناسایی شد:

جدول ۱: حوزه‌ها و شاخصهای ارزیابی در بعد خود

ابعاد	حوزه‌ها	شاخص‌های ارزیابی
خود	شناخت جایگاه واقعی خود و کرامت انسان (ما هُوَ)	انسان وجود خود را الهی بداند و برای آن ارزش قائل باشد.
		فرد بداند آفرینش او چه هدفی دارد.
		فرد بداند که ماهیت او فقط حیات حیوانی و انسانی ندارد بلکه نیروی خداخواهی در او وجود دارد.
		فرد از جایگاه و موقعیت خود به عنوان انسان اطلاع داشته باشد.
	شناخت هویت و ویژگیهای خود (مَن هُوَ)	انسان در زندگی روزمره به مواظبت رفتار خود و تزکیه و تهذیب بپردازد.
		نقاط ضعف خود را بشناسد.
		باید نسبت به اندیشه‌ها و انگیزه‌های خود آگاهی داشته باشد.
		انسان همواره مراقب رفتار خودش با خود باشد.
		اندیشه و رفتار فرد با فطرتش هماهنگ باشد و مراقب فطرت خود باشد.
		فرد بر افکار و اعمال خوب مداومت داشته باشد.
	حفظ و مراقبت از جسم و روح	انسان باید به بهداشت جسمانی خود توجه کند.
		آنچه را باعث آسیب زدن به جسمش شود انجام ندهد.
		نیازهای درونی خود را بشناسد.
		باید فرد در برآورده کردن خواسته‌های جسمانی، هماهنگی با روح را در نظر داشته باشد.
	ظلم نکردن به خود	فرد باید برای زندگیش ارزش قائل باشد و امری همچون خودکشی را ناپسند و ظلم به خود بداند.
		فرد اگر از چیزی لذت ببرد اما برایش مضر باشد، باید بتواند از رفتن به سمت آن خودداری کند.
	خویشتن داری و مبارزه با تمایلات نفس	باید بخوبی بتواند تمایلاتش را تا رسیدن زمان مناسب آن، به تاخیر بیندازد.
		انسان باید در عادات شخصی خود خویشتن دار باشد.
		از خویشتن داری و اراده خوبی برخوردار باشد.

۲ - بعد خداوند

رابطه انسان با خدا، رابطه عارف و معروف و محبّ و محبوب است که فوق رابطه قاهر و مقهور یا حاکم عادل و محکوم است (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۷). ارتباط با خدا اصلی جاودانه است. درک معارف بی‌انتهای بدون نردبان تقوا و ارتباط با خدا، امکانپذیر نیست. از آنجا که حقیقت وجودی انسان به خدا وابسته است، جز در پرتو ارتباط با خدا هیچ دوامی نمی‌بیند (جوادی آملی، ۱۳۸۴ پ: ۳۲۷).

حوزه‌های مختلفی که بر اساس بیانات علامه جوادی آملی در بعد خدا قابل شناسایی است به این قرار است:

۲ - ۱ - شناخت و عبادت خداوند

در رابطه با خدا، انسان باید اولاً به او معرفت پیدا کند و با معرفت به او به وجود او و صفات علیا و اسمای حسناش باور پیدا کند و ثانیاً فقط او را اطاعت و عبادت کند (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۶).

شاخصهای ارزیابی

- فرد در زندگی، وجود خداوند را احساس می‌کند و او را می‌شناسد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ پ: ۲۲).

- از خداوند نیرو و حمایت دریافت می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۳۹۵، ۷۰۰).

- بابت چیزهای مثبت زیادی که در زندگی او وجود دارد، شکرگزار خداوند باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ح: ۶۰۸).

- اطاعت از خداوند، جنبه مهمی در زندگی او باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ت: ۲۴۵).

- فرد روزانه قسمتی از وقتش را به مناسک معنوی و عبادت اختصاص دهد (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۲۴۶).

- احساس ارتباط رضایت بخشی با خداوند داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ د: ۲۸۲).

- فرد در دعا و خلوت با خداوند احساس رضایت کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ پ: ۲۶۱).

۲ - ۲ - حسن ظن به خدا

امیدوار و خوش گمان به خدا پس از لغزش و اشتباه، امید عفو و بخشش دارد. حسن ظن به خدا این است که از جامه کرامت کریم، مددی بگیرد و خود را با آن بپوشاند و این حسن ظن مایه

نجات است (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۲۲۰).

شاخصهای ارزیابی

- هنگام مسائل و مشکلات باور داشته باشد خدا به فکر اوست (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۳۱۲).

- عقیده داشته باشد که خداوند او را دوست دارد و مراقب او است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف:

۴۸۳).

- به خداوند خوشبین و نسبت به الطاف او امیدوار باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۵۱).

جدول ۲: حوزه‌ها و شاخصهای ارزیابی در بعد خداوند

ابعاد	حوزه‌ها	شاخصهای ارزیابی
خداوند	شناخت و عبادت خداوند	فرد روزانه قسمتی از وقتش را به مناسک معنوی و عبادت اختصاص دهد.
		از خداوند نیرو و حمایت دریافت کند.
		بابت چیزهای مثبت زیادی که در زندگی او وجود دارد شکرگزار خداوند باشد.
		اطاعت از خداوند جنبه مهمی در زندگی او باشد.
		فرد در دعا و خلوت با خداوند احساس رضایت کند.
		احساس ارتباط رضایت بخشی با خداوند داشته باشد.
		فرد در زندگی، وجود خداوند را احساس کند و او را بشناسد.
	حسن ظن به خدا	هنگام مسائل و مشکلات باور داشته باشد خدا به فکر اوست.
		به خداوند خوشبین و نسبت به الطاف او امیدوار باشد.
		عقیده داشته باشد که خداوند او را دوست دارد و مراقب او است.

۳ - بعد دیگران

یکی از ابعاد سلامت محیط، سلامت رفتار و ارتباط نیکوی افراد جامعه با یکدیگر است. برای تحقق این مهم در آموزه‌های اسلامی توصیه به حسن معاشرت و روابط نیکو با اعضای خانواده، اجتماع و سایر جوامع بشری مورد اهتمام واقع شده است تا در پرتو آن آموزه‌های محیطی سالم برای زیست انسان فراهم گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۷۹).

حوزه‌های مختلفی که بر اساس بیانات علامه جوادی آملی در بعد ارتباط با دیگران قابل

شناسایی است به این قرار است:

۳-۱- احترام به دیگران و تکریم آنها

آنچه در متون دینی و اسلامی تأکید می‌شود، لزوم رعایت احترام متقابل است (جوادی آملی، ۱۳۸۸پ: ۳۲۶). هرگونه تحقیر و فخر فروشی بد است و حفظ احترام متقابل بر همگان لازم است تا معاشرت جامعه در پرتو تأمین کرامت، زمینه پیدایش مدینه فاضله را به وجود آورد (جوادی آملی، ۱۳۸۶الف: ۳۱۱). مردم باید با خواست قلبی و درونی خود به هموعان خود محبت کنند و آنان را دوست بدارند و به حقوق ایشان احترام بگذارند (جوادی آملی، ۱۳۷۸الف: ۲۳۸).

شاخصهای ارزیابی

- احترام قائل بودن برای دیگران (جوادی آملی، ۱۳۷۸الف: ۲۳۸)

- شناخت کرامت انسانی دیگران و علاقه به آنها به عنوان انسان (جوادی آملی، ۱۳۷۸الف: ۲۳۸)

(۲۳۸)

۳-۲- رعایت عدالت

قوام حقیقت حیات انسانی به اصل عدالت است. دادگری همانند اصل توحید در نظام تکوین ریشه دارد؛ بنابراین نادیده انگاشتن قسط و عدل، مخالفت با نظام طبیعی و اهتمام به آن هماهنگی با نظام هستی است. عمل به عدالت در زندگی اجتماعی از مهمترین تکالیف الهی مسلمانان است و ظلم به حقوق دیگران از محرمات و معاصی بزرگ به شمار می‌آید. انسان مسلمان در حوزه غیر اسلامی و نسبت به انسانهایی که مسلمان و مؤمن نیستند ولی به اصول انسانی پایبندند، باید بر اساس قسط و عدل رفتار کند. پس در همه امور باید اصل عدالت اجرا شود؛ در حیات فردی نسبت به نفس خویش در حیات خانوادگی درباره اعضای خانواده و در زندگی اجتماعی در مقابل هموعان خود هرگز نباید از اصل عدالت غافل شد وَزِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ (جوادی آملی، ۱۳۸۸الف: ۱۹۳).

شاخصهای ارزیابی

- خودداری از آسیب زدن به دیگران چه جسمی و چه عاطفی (جوادی آملی، ۱۳۸۹خ: ۴۸۲)

- باور داشتن اصالت انصاف و مهربانی نسبت به دیگران (جوادی آملی، ۱۳۸۹ار ۷۲)

- فرد باید ظلم به دیگران را در هر وضعیتی غیر قابل قبول بداند (جوادی آملی، ۱۳۸۹خ: ۴۸۲)

- در رابطه متقابل با دیگران به حقوق آنها احترام بگذارد (جوادی آملی، ۱۳۷۸الف: ۲۳۸).

- شخص باید فردی صادق، عادل و مراقبت کننده باشد (جوادی آملی، ۱۳۷۸ب: ۱۶۸).

- طالب عدالت اجتماعی و مبارزه برای عدالت باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۸۲).

۳-۳- ایتثار و احسان و خوبی کردن

وقتی داخل خانه با احسان اداره شد و خارج آن هرکسی با همسایه و همکار و همراه خود با احسان رفتار کرد و هرکس با ارحام و اقبای خویش محسنانه عمل کرد و هر مسافر و جهانگرد و گردشگری مورد احسان قرار گرفت، چنین مدینه‌ای با فضیلت و کمال آرایش می‌یابد و مردم آن در پرتو آرامش زندگی می‌کنند؛ بر این اساس، اصل در رفتار با مردم، نه بی‌اعتنایی است و نه بدرفتاری، بلکه احسان و رعایت ادب است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۶۶۷).

شاخصهای ارزیابی

- شخص باید در غالب اوقات، خود را حامی مظلوم بداند؛ حتی اگر موقعیت او به خطر بیفتد

(جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۶۲۲).

- خوبی کردن به دیگران یکی از اصول زندگی فرد باید باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۶۶۷).

- دلسوزی و شفقت در رویارویی با دیگران (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۹۰)

- تعهد شهروندی در برابر جامعه خود (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۴)

- فرد برای رشد خود و دیگران، آنها را با خود همراه کند و رشد خود را مرتبط با رشد دیگری

بداند (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۲۶).

- گذشت، صبر و انعطاف نسبت به دیگران (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۸۵)

۳-۴- همکاری و کمک کردن

برخی آیات قرآن کریم، کمک به یکدیگر را دستور می‌دهد و موهم این است که هم

مددجویی و مستعین شدن رواست و هم مددکاری و مستعان بودن (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۴۴۴).

شاخصهای ارزیابی

- اگر به دلیل کمک به دیگری، منافع شخص به خطر بیفتد، حاضر باشد منفعت دیگری را نیز

در نظر بگیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۴۴۴).

- علاقه به کمک کردن به دیگران و دریغ نکردن از آن (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۵۴۲)

- کمک به مؤسسات خیریه یکی از برنامه‌های معمول زندگی فرد باشد (جوادی آملی،

۱۳۸۹: ۶۴۰).

جدول ۳: حوزه‌ها و شاخصهای ارزیابی در بعد دیگران

ابعاد	حوزه‌ها	شاخصهای ارزیابی
دیگران	احترام به دیگران و تکریم آنها	احترام قائل بودن برای دیگران
		شناخت کرامت انسانی دیگران و علاقه به آنها به عنوان انسان
	رعایت عدالت	خودداری از آسیب زدن به دیگران چه جسمی و چه عاطفی
		باور داشتن اصالت انصاف و مهربانی نسبت به دیگران
		طالب عدالت اجتماعی بودن و مبارزه برای عدالت
		در رابطه متقابل با دیگران به حقوق آنها احترام بگذارد.
		شخص باید فردی صادق، عادل و مراقبت کننده باشد.
		فرد باید ظلم به دیگران را در هر وضعیتی غیر قابل قبول بداند.
		شخص باید در غالب اوقات خود را حامی مظلوم بداند؛ حتی اگر موقعیت او به خطر بیفتد.
	ایثار و احسان و خوبی کردن	گذشت، صبر و انعطاف نسبت به دیگران
		دلسوزی و شفقت در رویارویی با دیگران
		تعهد شهروندی در برابر جامعه خود
		فرد به منظور رشد خود و دیگران، آنها را با خود همراه کند و رشد خود را مرتبط با رشد دیگری بداند.
		خوبی کردن به دیگران یکی از اصول زندگی فرد باید باشد.
	همکاری و کمک کردن	اگر به دلیل کمک به دیگری منافع شخص به خطر بیفتد، حاضر باشد منفعت دیگری را نیز در نظر بگیرد.
		کمک به مؤسسات خیریه یکی از برنامه‌های معمول زندگی فرد باشد
علاقه به کمک کردن به دیگران و دریغ نکردن از آن		

۴ - بعد طبیعت

در ارتباط با جهان هستی و طبیعت نیز باید چگونگی رابطه جهان هستی با خدا را دریابد و نیز خود او دریابد چگونه با جهان هستی و طبیعت برخورد کند تا برخورداری متقابل حاصل شود (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۴).

حوزه‌های مختلفی که بر اساس بیانات علامه جوادی آملی در بعد طبیعت قابل شناسایی است به

این قرار است:

۴ - ۱ - فهمیدن چگونگی رابطه هستی با خدا (امانت دانستن هستی و وابسته دانستن به خدا) در رابطه با جهان هستی و طبیعت نیز باید چگونگی رابطه جهان هستی را با خداوند دریابد. اگر این انسان خیانت کند، همه پدیده‌های نظام هستی با او برخورد می‌کند و از خود عکس العمل نشان می‌دهد؛ زیرا همه آنها فقط در برابر اراده الهی خاضعند و به دستور او کار می‌کنند و به فرمان او از پرهیز کار، حریم می‌گیرند و از تبه‌کار، انتقام خواهند گرفت (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۶۹).

شاخصهای ارزیابی

- فرد در زندگی روزمره خود با طبیعت رابطه خوبی داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۷۳).
- شخص باور داشته باشد نظام هستی امانتی است از جانب خداوند در دست انسان و لذا در حفظ آن تلاش نماید (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۲۳).

- عالم هستی را خلقت و آفریده خداوند بداند و نگاهی الهی به طبیعت را از نظر دور ندارد.
۴ - ۲ - برخورد درست با جهان (صلح و مسالمت با جهان) و حفظ محیط زیست و رعایت حقوق طبیعی موجودات

یکی از نتایج بینش قرآنی این است که در استفاده از جهان و نعمتهایش نمی‌توان به گونه‌ای عمل کرد که با صلح و مسالمت ناسازگار باشد. فرایند صنعتی سازی هرگز نباید به تخریب جهان منتهی شود. قرآن کریم به بشر می‌آموزد که در استفاده از نعمتهای هستی، راه درست را برگزیند و در تحقیق و پژوهش به دنبال اصلاح و نجات باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۱۷۶، ۱۷۷).

تأمین سلامت و بهداشت محیط زیست از اصول اولیه است. مردم و مسئولان جامعه موظفند در تحقق این مهم تمام سعی و تلاش خویش را به کار گیرند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۳۸).

انسانها در راستای تأمین سعادت و سلامت تمام بشر جهتگیری کنند؛ چنانکه مکلفند حقوق طبیعی هر موجود دیگر را، اعم از دریا و آبریان و هوا و پرندگان هوا و استنشاق کنندگان از آن و نیز هر پدیده طبیعی دیگر، رعایت نمایند و هرگز به هلاکت نسل و حرث رضایت ندهند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۲۲).

شاخصهای ارزیابی

- شخص باور داشته باشد باید حقوق تمام موجودات را رعایت کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۲۲).
- برای حفظ محیط زیست و آلوده نکردن آن تلاش نماید (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ج: ۳۸).
- شخص هنگام استفاده از منابع طبیعی تلاش کند به آنها آسیبی وارد نکند (جوادی آملی،

۱۳۸۸ج: ۷۳).

- آزار رساندن به حیوانات را ناپسند تلقی نماید (جوادی آملی، ۱۳۸۸ج: ۲۷۴).

۴ - ۳ - عشق به تمام جهان

حضرت آیه الله جوادی می فرماید: عشق به سراسر جهان، گرچه دشوار است، ولی پس از عشق به خدا، آسان خواهد بود؛ زیرا آثار معشوق، محبوب است. از این رو با وجود همه دشواریها باید به همه موجودات عالم عشق ورزید (جوادی آملی، ۱۳۷۸ج: ۲۳۳).

شاخص‌های ارزیابی

- شخص تلاش کند با خود، دیگران و تمام نظام هستی در صلح و دوستی به سر برد (جوادی

آملی، ۱۳۸۸ج: ۳۱۵).

- به تمام موجودات (زنده و غیر زنده) عالم هستی عشق بورزد (جوادی آملی، ۱۳۷۸ج: ۲۳۳).

- شخص باید باور داشته باشد تمامی امکانات جهان هستی در رسیدن فرد به اهدافش ایفای

نقش می کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ج: ۷۴).

جدول ۴: حوزه‌ها و شاخصهای ارزیابی در بعد طبیعت

ابعاد	حوزه‌ها	شاخصهای ارزیابی
ارتباط با طبیعت	فهمیدن چگونگی رابطه هستی با خدا	فرد در زندگی روزمره خود با طبیعت رابطه خوبی داشته باشد.
		عالم هستی را خلقت و آفریده خداوند بداند و نگاهی الهی به طبیعت را از نظر دور ندارد.
		شخص باور داشته باشد نظام هستی امانتی است از جانب خداوند در دست انسان و لذا در حفظ آن تلاش نماید.
ارتباط با طبیعت	برخورد درست با جهان (صلح و مسالمت با جهان)	شخص باور داشته باشد باید حقوق تمام موجودات را رعایت کرد.
		آزار رساندن به حیوانات را ناپسند تلقی نماید.
		شخص هنگام استفاده از منابع طبیعی تلاش کند به آنها آسیبی وارد نکند. برای حفظ محیط زیست و آلوده نکردن آن تلاش نماید.
عشق به تمام جهان	عشق به تمام جهان	شخص باید باور داشته باشد تمامی امکانات جهان هستی در رسیدن فرد به اهدافش ایفای نقش می کند.
		به تمام موجودات (زنده و غیر زنده) عالم هستی عشق بورزد.
		شخص تلاش کند با خود، دیگران و تمام نظام هستی در صلح و دوستی به سر برد.

نتیجه گیری

هدف این پژوهش بررسی و تبیین مفهوم کیفیت زندگی از دیدگاه آیت الله جوادی و ابعاد آن (خود، خدا، دیگران، نظام هستی) است؛ ابتدا متغیر اصلی پژوهش (کیفیت زندگی) به عنوان سازه مورد نظر از دیدگاه جوادی آملی تعریف شد و مورد بررسی قرار گرفت. مفهوم کیفیت زندگی در مفاهیم دینی تحت عنوان حیات طیبه مطرح شده است؛ حیاتی که زندگی پاکیزه در همین دنیا و در حشر و نشر بودن با افراد دیگر را شامل می شود. جوادی آملی سلامت و کیفیت محیط پرورش آدمی را در صلح و سلامت بودن با خدای خود، درون خود، هموعان خود و طبیعت دانسته است این در حالی است که کیفیت زندگی در نظریه های غربی به احساس رضایت و بهزیستی درونی منوط است و برخی از پژوهشگران کیفیت زندگی را با رویکرد عینی مانند توجه به سلامت جسمانی و وضع شخصی (ثروت، موقعیت زندگی و ...) عوامل اجتماعی و اقتصادی معادل دانسته، (لیو، ۲۰۰۶) و برخی دیگر آن را با رویکرد ذهنی مانند شادی یا رضایت فرد مترداف قرار داده اند (لیو، ۲۰۰۶). این رویکردها به بعد ارتباط با خدا به عنوان یکی از ابعاد اصلی کیفیت زندگی توجه نکرده و حتی بعد ارتباط با دیگران را بسیار در کیفیت زندگی موثر ندانسته و بر بعد فردی بیشتر تأکید کرده اند در حالی که جوادی آملی کیفیت زندگی انسان را در صلح و سلامت بودن انسان با تمام ابعاد زندگی ارزیابی کرده است.

پس از تعریف کیفیت زندگی به بررسی حوزه ها و زیر عوامل کیفیت زندگی پرداخته شد. جوادی آملی در بعد خود به عوامل ۱- شناخت جایگاه واقعی خود و کرامت انسان (ما هُوَ) ۲- شناخت هویت و ویژگیهای خود (مَنْ هُوَ). ۳- حفظ حیات فردی (حفظ و مراقبت از جسم و روح، و ظلم نکردن به خود) ۴- خویشتن داری و مبارزه با تمایلات نفس اشاره کرده است و در بعد خدا به عنوان یکی از ابعاد اصلی کیفیت زندگی ۱- شناخت و عبادت خداوند ۲- حسن ظن به خدا را در سلامت و کیفیت زندگی انسان مهم دانسته است؛ زیرا شناخت خداوند به عنوان یکی از ابعاد اصلی زندگی انسان و عبادت او می تواند در احساس رضایت و سلامت او تأثیر زیادی داشته باشد؛ هم چنین حسن ظن و امیدوار بودن به او در احساس خوشبختی و آرامش خاطر انسان مؤثر است. در بعد دیگران چهار عامل اساسی ۱- احترام و تکریم دیگران ۲- رعایت عدالت ۳- ایثار و احسان ۴- همکاری و کمک کردن با کیفیت زندگی مطلوب مرتبط است. در نهایت در بعد طبیعت، که

شامل تمامی محیط اطراف آدمی می شود، عامل درک ارتباط طبیعت با خدا، برخورد درست انسان با جهان یکی از ابعاد اصلی به شمار می آید و عشق ورزیدن به تمام جهان هستی ملاک صلح انسان با تمام هستی است. با توجه به مفاهیم مختلفی که جوادی آملی در تبیین کیفیت زندگی مطرح کرده است، می توان گفت چهار بعد اصلی کیفیت زندگی و هر کدام از زیر عوامل آن، چند بعدی است و تمامی جنبه های زندگی با کیفیت را در بر می گیرد و توجه به در صلح و آشتی بودن انسان با این ابعاد در خوشبختی، شادکامی و رضایت انسان نقش مهمی دارد.

پیشنهاد می شود در پژوهشهای دیگر به تعمیق خرده متغیرهای کیفیت زندگی از دیدگاه اسلامی پرداخته و آزمونهایی براساس مبانی اسلامی ساخته شود.

منابع فارسی

- پورعزت، علی اصغر؛ رضایی، پریسا؛ یزدانی، حمیدرضا (۱۳۸۶). بررسی موانع نظریه پردازی در قلمرو علوم اجتماعی. مجله مدیریت بازرگانی. دوره ۱. شماره ۲: ۶۲ - ۴۷.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱). صورت و سیرت انسان در قرآن. محقق غلامعلی امین دین. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳). توحید در قرآن. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴ب). فطرت در قرآن. محقق محمد رضا مصطفی پور. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴پ). حیات حقیقی انسان در قرآن. محقق غلامعلی امین دین. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶الف). سرچشمه اندیشه. ج ۳. محقق عباس رحیمیان محقق. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ب). سرچشمه اندیشه. ج ۲. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶پ). شریعت در آینه معرفت. محقق حمید پارسانیا. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ت). مراحل اخلاق در قرآن. محقق علی اسلامی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷الف). نسبت دین و دنیا. محقق علیرضا روغنی موفق. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ب). مبادی اخلاق در قرآن. حسین شفیعی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ت). تسنیم. ج ۵. محقق احمد قدسی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ث). تسنیم. ج ۱۱. محقق سعید بند علی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ج). مهر استاد. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸الف). تسنیم. ج ۷. محقق حسن واعظی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ب). تسنیم. ج ۹. محقق واعظی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸پ). حق و تکلیف در اسلام. محقق مصطفی خلیلی. قم: انتشارات اسراء.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ت). اسلام و روابط بین الملل. محقق محمدحسین الهی زاده. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ث). زن در آینه جلال و جمال الهی. محقق لطیفی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ج). ادب فنای مقربان. ج ۳. محقق محمد صفایی. قم: انتشارات اسراء. چ پنجم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ح). اسلام و محیط زیست. محقق عباس رحیمیان. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸د). تسنیم. ج ۸. محقق حسن واعظی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ذ). تسنیم. ج ۱۲. محقق محمد حسین الهی زاده. قم: انتشارات اسراء.
- خدایاری فرد، عابدینی (۱۳۸۹)، نظریه‌ها و اصول خانواده درمانی و کاربرد آن در اختلالات کودکان و نوجوانان: معرفی رویکرد معنوی و شناختی - رفتاری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹الف). انتظار بشر از دین. محقق مصطفی پور. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ب). تفسیر انسان به انسان. محقق محمد حسین الهی زاده. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹پ). دنیاشناسی و دنیاگرایی در نهج البلاغه. محقق عباس رحیمیان. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ت). تسنیم. ج ۱۹. چ دوم. محقق سعید بند علی و عباس رحیمیان. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ث). تسنیم. ج ۲۱. محقق مجید حیدری فر. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ج). تسنیم. ج ۶. محقق محمد واعظی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹چ). جامعه در قرآن. محقق مصطفی خلیلی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ح). تسنیم. ج ۱۸. محقق حسین اشرفی و روح الله رزقی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹خ). تسنیم. ج ۴. محقق احمد قدسی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹د). تسنیم. ج ۱۰. محقق سعید بند علی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ذ). تسنیم. ج ۳. محقق احمد قدسی. قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ر). انتظار بشر از دین. محقق مصطفی پور. قم: انتشارات اسراء.
- کوی، ل (۱۳۷۵). آموزش و پرورش تطبیقی. ترجمه محمد یمینی دوزی سرخابی. تهران: انتشارات سمت.

منابع انگلیسی

- Ke – ping Yang & Xin Juan Wu (2009). **Spiritual intelligence of Nurses in Two Chinese social system: A cross sectional comparison study.** journal of nursing research, volume 17- Issue 3-pp- 189-198.
- Kiamarsi. A. Abolghasemi. A. (2010). **Emotional intelligence and frustration: predictors of quality of life in patients with irritable bowel syndrome.** Procardia Social and Behavioral Sciences 5, 827-831
- Liu, L, (2006). **Quality of life as a social representation in China: A qualitative study.** social Indicators Research, 75, 217-240

- Philips, D. (2012). **Quality of life: Concept, policy and practice:** Rout ledge
- Power, M.(2003). **Development of a common instrument for Quality of life.** university hospital of a Edinburgh, united kingdom, 10: 750
- Seligman, M. E. P & Csikszentmihalyi, M, (2000). **Positive Psychology: An introduction.** American Psychologist, 55, 5-14

